

Dr BORIVOJ ČOVIĆ

NOVI NALAZI SA NEKROPOLE »GRADAC« U SOKOCU I NEKA PITANJA GLASINAČKE HRONOLOGIJE

1. Istorijat nalazišta

Lokalitet »Gradac« poznat je već iz prvih izvještaja o iskopavanjima na Glasincu.¹ To je omanji kraški brežuljak, pokriven dosta tankim slojem humusa. Vrh brežuljka (kota 872) zauzimala je praiistorijska gradina manjih dimenzija, a na blagoj sjevernoj padini bila je smještena nekropola sa tumulima. Aheološki objekti na Gracu pretrpjeli su znatna oštećenja još u godinama pred početak iskopavanja na Glasincu. Naime, upravo prostor gradine bio je izabran za podizanje crkve sv. Ilije. Tom prilikom vršeno je poravnavanje terena, pri čemu su najvećim dijelom bili uništeni kameni bedemi gradine. Pored toga, za potrebe niveliranja ili zidanja same crkve korišten je i kamen sa tumula na sjevernoj padini lokaliteta.

Ovakvu situaciju zatekao je Truhelka 1888. On je konstatovao postojanje grupe od 14 tumula, od kojih je »najveći već zatečen otvoren«.² Truhelka je iskopao pet tumula ove nekropole. U svakom tumulu konstatovan je, po Truhelki, samo po jedan grob. Radi se isključivo o kosturima.

Grob iz tumula I imao je karakteristične priloge glasinačke faze IV b (dijadema od uske trake bronzanog lima, ukrašena geometrijskim ornamentima i dva privjeska sa prorezima).³

Grob iz tumula II sadržavao je dvije fragmentovane naočaraste fibule, tipa uobičajenog na Glasincu;⁴ grob najvjerovatnije pripada fazi Glasinac IV c.

Najbogatije nalaze pružio je grob iz tumula III. To je takođe kosturni grob, orijentisan sjever-jug, s glavom na sjevernoj strani.⁵ Materijal je iscrpno objavljen i kod Truhelka i u »Glasincu I«.⁶ Pripisan je fazi Glasinac III c, kao jedan od najmlađih grobova te faze.⁷

Grob iz tumula IV dao je samo jedan mali željezni prsten. S obzirom na slično prstenje iz Talina i Loznika mogao bi i ovaj grob biti približno iz istog vremena kao i onaj iz tumula III.⁸

U tumulu V nije nađeno priloga.

Ovoj nekropoli pripadaju, bez sumnje, i dva tumula koja je još 1886. iskopao F. Brudl. Oba su po svojim konstrukcijama i nađenim prilogima znatnog interesa za istorijat nekropole. To su tumuli koje pod brojem II i III iz grupe »bei Sokolac« objavljuje M. Hörnes.⁹ Za tumulus III, Hörnes izričito ističe: »es ist dies offenbar

derselbe Tumulus, werlchen Dr. Truhelka, als er 1888 fünf Hügel dieser Gruppe durchforschte, bereits geöffnet vorfand, und von welchem er meinte, dass das Material einst zum Baue der Kirche von Sokolac gedient habe.¹⁰

U oba ova tumula konstatovana je ista stratigrafska situacija i to:

1. Na zdravici sloj krupnijeg kamena; 2. iznad toga sloj zemlje; 3. iznad sloja zemlje sloj krupnijeg kamena, debljine 0,20 do 0,25 m; 4. tanki sloj humusa.

Praistorijski grobovi ležali su na donjem kamenom sloju, pokriveni slojem zemlje. Radi se, prema tome, o zemljano-kamenim tumulima, sa kamenom osnovom i kamenim plaštom.

Brudl-Hörnesov tumulus II (kao i većina tumula na ovom lokalitetu) bio je malih dimenzija: prečnik osnove 3,50 m, visina 0,60 m. Po šturim podacima Brudla, tumulus je sadržavao 1 kosturni grob, sa fibulom (ne znamo kojeg tipa), pojasnom kopčom i jednim spiralnim fragmentom. Grob pripada vjerovatno fazi Glasinac IV b ili IV c.

Brudl-Hörnesov tumulus III bio je svakako najveći na ovoj nekropoli: prečnik osnove 12 m, visina 2,50 m; debljina kamene osnove iznosila je 0,30 m, debljina zemljanog nasipa (svakako samo u centru) cca 1 m, a kamenog plašta 0,45 m. Ostali podaci koje je o ovom tumulu ostavio Brudl veoma su nepotpuni. Kao pouzdano može se konstatovati da je tumulus sadržavao tri praistorijska groba (od kojih jedan dječji), kao i veći broj raznovrsnih priloga. Nalazi iz tumula se tipološki i hronološki dosta jasno izdvajaju na tri grupe, što odgovara sadržaju triju grobova. S obzirom na nedovoljan opis, moraćemo se zadovoljiti izdvajanjem osnovnih objekata koji su pripadali ovim grobnim cjelinama, zanemarujući neke objekte nađene u ovom tumulu čiji je opis nedovoljan za identifikaciju:

Grob 1: Masivna pljosnata bronzana ogrlica sa tragovima urezanog ornamenta (sl. 1¹¹) i, vrlo vjerovatno, par širokih narukvica od narebranog bronzanog lima (sl. 2¹²); ovom grobu mogao bi pripadati i jedan dio bronzane dugmadi, nađene u ovom tumulu.¹³

Grob 2: Naramenica i dijadema od trake bronzanog lima, fragmentovana naočarsta fibula od željeza i bronzana pinceta.¹⁴

Grob 3: Zlatna spiralna cjevčica, bronzani privjesak u obliku vrča sa karičicama, bronzani privjesak u obliku piice i dvije bronzane dvojne ile.¹⁵

Materijal je dovoljno karakterističan da omogući uvrštavanje sva tri groba u okvire hronološkog sistema za Glasinac i to:

Grob 1 u fazu Glasinac III b¹⁶;

Grob 2 u fazu Glasinac IV b¹⁷ i

Grob 3 u fazu Glasinac IV c.¹⁸

O sudbini ostalih tumula ove nekropole nemamo pouzdanijih podataka. D. Stratimirović je 1891. godine vršio iskopavanja tumula i na ovom terenu. Podaci iz njegovog izvještaja, kao i inventarski podaci su, na žalost, suviše oskudni, tako da nije moguće konstatovati da li neki od tumula iskopanih 1891, sa oznakom »Sokolac« ili

»kod Sokôca« potiču upravo sa nekropole »Gradac« ili sa neke od susjednih nekropola.

1901. godine dospjela je sa ove nekropole u Zemaljski muzej u Sarajevu grupa predmeta nađenih »prilikom gradnje ceste« na Grăcu kod Sokôca. Radi se po svoj prilici o jednom, relativno bogatom grobu, koji pripada glasničkoj fazi IV b.

Područje ove nekropole danas je sastavni dio mjesta Sokolac, a približno njenom sredinom pruža se ulica Danila Đokića. Površinskim pregledom nije više moguće utvrditi ni ostatke pojedinih tumula. Međutim, prilikom zemljanih radova nalazi se i dalje pojavljuju, a pri tom se radi obično o netaknutim grobovima. Na osnovu ranijih podataka i zapažanja učinjenih na samom terenu posljednjih godina moguće je naći objašnjenje za ovu pojavu.

Nekropola se prvobitno morala sastojati od znatnog broja tumula. Truhelka je konstatovao 14, a Stratimirović daje dva puta veći broj (30⁹). S obzirom na to da je jedan dio tumula već prije iskopavanja Brudla (1886) i Truhelke (1888) bio potpuno ili djelimično uništen, mora se računati da je njihov prvobitni broj bio veći i od onoga koji daje Stratimirović. Tumuli su najvećim dijelom bili niski i malih dimenzija (sa izuzetkom Brudl-Hörnesovog tumula III). Njihova konstrukcija bila je, kako smo vidjeli, kameno-zemljana, što znači da se ispod kamenog plašta nalazio sloj zemlje (u kojem su ležali grobovi), a ispod njega kamena osnova. Prilikom građenja crkve sv. Ilije, a sigurno i kasnije u raznim prilikama, poskidan je sa tumula gornji sloj kamena. Postepenim naplavlivanjem humusa sa vrha Grăca niz padinu došlo je u toku vremena do nivelacije terena i obrisi niskih humki su se izgubili. Pod površinom je ostao veći dio nekadašnjeg zemljanog nasipa ovih tumula i njihove kamene osnove, a svakako i znatan broj grobova, koji se sada, prilikom građevinskih radova, tu i tamo pojavljuju, na dubinama cca 0,30 do 0,50 ispod današnje površine.

Nalazi iz nekropole ukazuju na manje više kontinuiranu upotrebu u toku kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba: od faze Glasinac III b do faze Glasinac IV c.

2. Novi nalazi sa lokaliteta »Gradac«

U toku 1961. i 1962. godine bili su u tri navrata otkriveni grobovi prilikom građenja pojedinih objekata u Ulici Danila Đokića. Preduzeće »Usluga« koje izvodi radove redovno je obavještavalo Zemaljski muzej u Sarajevu. Prikupljanje podataka i nađenog materijala, a djelimično i manje zaštitne zahvate, izvršili su Julijana Sušnik (30. V 1961. i 8. X 1962) i autor (18. VII 1962).

Najveći dio nalaza pripada starijem željeznom dobu. Radi se uglavnom o dobro poznatim tipovima nakita i oružja, pretežno glasi-načke faze IV b, kojoj je vjerovatno i pripadao najveći dio tumula ove nekropole. Stariji materijal dao je samo jedan grob, otkriven jula 1962. Na njegovom opisu i analizi nađenih objekata vrijedi da se zadržimo.

Do otkrivanja groba došlo je na sljedeći način: radnici preduzeća »Usluga«, kopajući kanal za priključak vodovoda pred novom zgradom Zavoda za zapošljavanje radnika u Ulici Danila Đokića, naišli su, na dubini od cca 0,50 m, na rastrošenu lubanju i veći broj naočarastih spiralnih privjesaka od bronzane žice. Sačuvano je, cijelih i u fragmentima, osam ovih privjesaka. (T. I, 2—4). Navodno ih je bilo više, ali su neke raznijela i uništila djeca. Privjesci su stajali oko i ispod lubanje, o čemu, osim iskaza radnika, svjedoče i zelenim oksidom obojeni fragmenti lubanje, nađeni prilikom zaštitnog zahvata na površini, pored iskopa. U blizini glave nađena je i masivna, djelimično nažljebljena bronzana »ogrlica«, čija je jedna ušica odlomljena, vjerovatno udarcem krampa (T. I, 1).

Na ove nalaze obratio je pažnju poslovođa na radilištu Gojko Kezumović. Ocijenivši ispravno orijentaciju groba, on je otkopao uzak kanal paralelno sa zgradom, pravcem približno jug-sjever, u dužini od cca 1,30 m, a do dubine od nešto preko 0,50 m. Po njegovom iskazu, ispod sloja humusa debljine cca 0,15 m ležao je sloj žućkaste zemlje, pod njim sloj kamena koji je pokrivao ostatke kostura; ispod kostura opet sloj kamena. Na ostacima kostura Kezunović je našao 1 bronzanu fibulu sa visokim tordiranim lukom (T. II, 4; kasnijim nepažljivim rukovanjem brojnih radoznalaca igla fibule je odlomljena i zagubljena), 1 spiralnu narukvicu sa malim brojem zavoja (T. II, 1), jednu narukvicu(?) od uske trake debljeg bronzanog lima, djelimično omotane tanjom bronzanom žicom (T. II, 3) i jednu široku narukvicu od narebrenog bronzanog lima sa uvrnutim završecima (T. II, 2).

Po dolasku na teren 18. VII 1962. preuzeo sam objekte i prikupio podatke od G. Kezunovića. Zatim sam otkopao preostali dio groba i utvrdio sljedeću situaciju:

Na sloju tvrde žućkaste zemlje (zdravice), na dubini od cca 0,60 m, ležao je sloj kamena. Radi se o dosta nepravilno postavljenom kamenju razne veličine. Direktno na kamenu ležale su preostale kosti: cjevanice nogu. Od butnih kostiju nije bilo ništa očuvano. Kostur je bio pokriven sličnim slojem kamena, debljine cca 0,25 m; iznad toga ležao je sloj nasipa od tvrde, žućkaste, gotovo sterilne zemlje, debljine cca 0,20 m, pa sloj recentnog humoznog nanosa, debljine cca 0,15 m. U ovom dijelu groba, kao što se moglo i očekivati, nije bilo nikakvih priloga.

Iskopavanje je potvrdilo tačnost podataka koje je dao Kezunović, kako o stratigrafiji, tako i o orijentaciji groba. Kostur je bio položen pravcem jug-sjever (glava na južnoj strani), sa skretanjem ka pravcu jugoistok-sjeverozapad.

Kako se iz ovih podataka moglo vidjeti, radilo se i ovdje o ostacima tumula kameno-zemljane konstrukcije. Nov podatak je da je sam grob bio pokriven slojem kamena, a tek iznad toga ibo je zemljani nasip tumula. Vrlo vjerovatno je i ovaj tumulus imao kameni plašt, koji je već odavno bio raznesen, o čemu je naprijed bilo govora.

Tipološka analiza objekata ove grobne cjeline pruža čitav niz podataka od znatnog interesa za dalji rad na hronologiji glasilačkog područja.

3. Tipološka analiza i hronologija novootkrivenog groba

a) Naočarasti privjesci sa visokim lukom (T. I, 2—4) izrađeni su od žice okruglog presjeka i razne su veličine (od 5,6 do 8,2 cm). Jedan primjerak se tehnički razlikuje od ostalih po tome što je izrađen od dva komada žice, čiji su raskovani krajevi prepletani tako da sačinjavaju luk (T. I, 3). Vjerovatno se ne radi o nekoj posebnoj varijanti ovog tipa, već o popravci jednog primjerka koji je bio slomljen po sredini luka.

Mada — geografski šire posmatrano — nastaje veoma rano i dugo se održava u upotrebi, ovaj tip privjeska za glasinačko područje, a donekle i za Bosnu u cjelini, predstavlja dosta karakterističnu i hronološki određenu pojavu. Najveći broj primjeraka nađen je dosad na Glasincu, ali se pojavljuju i u sjeveroistočnoj, centralnoj i zapadnoj Bosni, npr. u grobnom nalazu iz Gornje Tuzle²⁰, u grobu iz Donjeg Unca kod Drvara²¹ i u grobu 2 male nekropole u Srijetežu kod Kaknja.²²

Na Glasincu ovakvi privjesci karakteristični su prije svega za grobove faze III c (Taline, tumulus XIX, grobovi 3 i 6; Taline, tumulus XX, grob 5; Gradac kod Sokoca, (Truhelkin) tumulus III, grob 1²³, a pojavljuju se i u grobovima faze IV a (Taline, tumulus X²⁴. Vrijeme njihove najveće upotrebe u ovim krajevima je nesumnjivo kraj kasnog bronzanog doba (Ha B po srednjoevropskoj terminologiji), a javljaju se još i početkom starijeg željeznog doba, na šta ukazuje i ostali sadržaj pomenutih grobnih nalaza iz Gornje Tuzle i Donjeg Unca.

Pitanje kada se na glasinačkom području prvi put javlja ovaj tip privjeska još nije rješavano. Navedene grobne cjeline iz Talina i Sokoca svakako su bliže kraju nego početku faze III c, no to ne znači da se prije tog vremena na glasinačkom području ovaj tip privjeska nije mogao pojaviti. Njegovu prvu pojavu na ovom području uslovljavaju dva momenta koja ćemo ovdje ukratko razmotriti: funkcija koju je ovaj tip privjeska imao i njegovo hronološko mjesto u oblastima iz kojih je mogao stići na Glasinac.

U pogledu funkcije ovih objekata značajan podatak pružilo je zapažanje G. Kezunovića — privjesci su u grobu ležali oko i ispod lubanje. Radi se prema tome o ukrasima za kosu, koji su mogli biti uplitani ili prišiveni na tekstilnu vrpcu ili kapu. Za prethodne faze glasinačkog razvoja — Glasinac II b i Glasinac III a-b (Bronza C-D i Ha A po srednjoevropskoj terminologiji) karakterističan je jedan drugi tip naočarastih privjesaka, kod kojih su spiralni diskovi vezani jednim cilindričnim međučlanom sa više ili manje zavoja (sl. 3²⁵). Karakteristično je da su u četiri slučaja ovakvi privjesci bili nađeni u grobu sa bronzanom dijademom.²⁶ Za grob iz Luburić — polja, sa dijademom i dva ovakva privjeska, Đ. Stratimirović izričito navodi da su privjesci bili nađeni na sljepočnim kostima lubanje.²⁷ Ista situacija je nesumnjivo ibla i u grobu iz Kusača, čiji materijal publikuje A. Benac.²⁸ Stoga mislim da se s pravom može reći da su i naočarasti privjesci tipa — sl. 3 na glasinačkom području bili upo-

trebljavani prvenstveno kao ukrasi za kosu. Oni se, kao što smo vidjeli, nalaze u upotrebi u toku faza II b — III b. Najmlađi primjerak bio bi onaj iz tumula I u Planju, koji pripada već fazi Glasinac III c.²⁹

Uzevši u obzir sve nalaze sa glasinačkog područja moguć je utvrditi da se ovaj stariji tip naočarastog privjeska za kosu na glasi-načkom području najčešće sreće u grobovima faze III a i III b, da bi se s početkom faze III c već izlazio iz upotrebe. Stoga se logički nameće pretpostavka da se mlađi tip naočarastog privjeska za kosu, kakav je zastupljen u našem grobu (T. I, 2—4) morao ovdje pojaviti već u momentu kada je stariji tip izlazio iz upotrebe, tj. početkom faze III c ili još krajem faze III b.

Ovaj mlađi tip najvjerovatnije nije nastao samostalno na glasi-načkom području. On je ovdje bio prihvaćen ili iz panonske oblasti, gdje se ovakvi privjesci sreću kroz gotovo čitavo bronzano doba³⁰ ili sa istoka, iz Srbije, gdje su već od početka srednjeg bronzanog doba nadalje zastupljeni naočarasti privjesci u nekoliko tipova i varijanti, između ostalog i takvi koji tipološki stoje između našeg starijeg i našeg mlađeg tipa.³¹ U svakom slučaju prva pojava ovog tipa na Glasincu u pomenuto vrijeme (kraj faze III b ili početkom faze III c) ne bi bila nimalo neočekivana. Pritom treba imati na umu da je svakako potrebno da prođe izvjestan period od momenta kada se jedan tip nakita prvi put javi, istiskujući brže ili sporije neki stariji oblik, pa do vremena njegove pune ili isključive upotrebe, u ovom slučaju vremena glasinačkih faza III c i IV a.

b) Bronzana »ogrlica« (T. I, 1), izrađena od deblje bronzane žice, čiji su krajevi spljošteno-četverougaoonog presjeka i zavijeni u ušicu. Na prelazu prema ornamentisanom srednjem dijelu presjek žice je nepravilno petougaoon. Ornamentat nije postignut uvrtnjem žice, već žlijebljenjem (kaneliranjem) sa četiri naizmjenična spiralna žlijeba i to na već formiranom (savijenom) objektu, zbog čega su u sredini žljebovi uži i gušći. »Ogrlica« je na jednom kraju oštećena narezivanjem i odlamanjem ušice, koja je zagubljena.

Na glasinačkom području konstatovano je dosada više tipova metalnih »ogrlica« i to:

- od glatke žice okruglog presjeka, bez ušica (tip Štrpci³²),
- od glatke žice okruglog presjeka, sa ušicama (tip Borovsko³³),
- 2 široko raskovane »ogrlice« ukrašene urezanim geometrijskim ornamentima (tip Živaljevići³⁴),

»Ogrlice« sa tordiranim srednjim dijelom (tip Brezje³⁵).

3 a »ogrlice« sa žlijebljenim srednjim dijelom (tip Taline³⁶).

Naš primjerak pripada ovoj posljednjoj grupi, koja je tipološki svakako najmlađa. Međutim, kao i u slučaju naočarastih privjesaka, pitanje prve pojave ove varijante »ogrlica« na Glasincu ostaje još neosvijetljeno. Činjenica je da se one po pravilu javljaju u mlađim grobovima faze III c. Za prethodnu, III b fazu karakteristične su široke ogrlice tipa Živaljevići. Međutim, u momentu kada je stariji tip prestao da se upotrebljava, trebalo bi, logično, očekivati pojavu jednog novog tipa sa istom funkcijom.

»Ogrlice« tipa 3 b oslanjaju se u svom razvoju nesumnjivo na one tipa 3 a, pri čemu je tordiranje srednjeg dijela zamijenjeno komplikovanijim, ali dekorativnijim žljebljenjem sa četiri paralelna spiralna žljeba. Tip 3 a zastupljen je na glasinačkom području samo u jednoj grobnoj cjelini — u grobu I tumula V iz Brezja. Ostaje nam stoga samo da pretpostavimo — u nedostatku nalaza — da se u toku faze III c na ovom području pojavljuju najprije tordirane, pa zatim žljebljene »ogrlice«, koje krajem ove faze imaju najširu upotrebu. No, da li one direktno nasljeđuju široke »ogrlice« tipa Živaljevići? Na to pitanje mogla bi, možda, pružiti odgovor revizija datiranja groba I u tumulu I iz Borovskog. Ovaj grob je, naime, pripisan kraju glasinačke faze III a³⁷, što mi danas izgleda previsoko i to kako zbog izgleda ogrlice od relativno tanke bronzane žice okruglog presjeka, tako i zbog drugog priloga iz ovog groba — tordirane bronzane karičice sa ušicama.³⁸ Ovakve tordirane karičice (o čijoj starnoj namjeni ne možemo u ovom momentu reći ništa određeno) javljaju se u glasinačkoj fazi III b³⁹, a imaju i dosta bliske analogije u Srbiji Novi Kostolac⁴⁰, gdje su datirane u Ha A (B?). S druge strane, očigledna je veza, po veličini i obliku, a vjerovatno stoga i po funkciji, ovih tordiranih karičica sa ušicama i stih takvih glatkih karičica, nađenih u grobovima glasinačke faze III c.⁴¹ Sve to ukazuje da pomenuti grob iz Borovskog treba datirati niže, u fazu III b, a možda i na njen kraj.

Uzimajući u obzir ovu korekturu, možemo zaključiti da se u toku faze III b na glasinačkom području, paralelno sa »ogrlicama« tipa Živaljevići, uvode u upotrebu i »ogrlice« tipa I b (glatke, sa ušicom), a uskoro zatim, u fazi III. c, najprije one tipa 3a (tordirane), a zatim tipa 3 b (žljebljene.⁴²)

c) Spiralna narukvica od tanke bronzane žice sa malim brojem zavoja (T. II, 1) jedan je od najizrazitijih oblika glasinačke faze III c u cjelini. Ovaj tip se ne pojavljuje ni u jednom slučaju u starijim grobovima, a zastupljen je još samo u sljedećoj, IV a fazi. S obzirom da se radi o veoma jednostavnom obliku nakita, posve je razumljivo da ovako uska datacija važi samo za glasinačko područje.⁴³

d) Druga narukvica iz ovog groba (T. II, 3) znatno je oštećena i njen prvobitni izgled ne može se sa punom sigurnošću rekonstruisati. Mišljenja sam ipak da se radi o dosta jednostavnom tipu spiralne narukvice, izrađene od uske trake debljeg bronzanog lima, u suštini tipu srodnom onom na T. II, 1; naš primjerak bio je, vjerovatno, polomljen i popravljen omatanjem tanke bronzane žice oko mjesta preloma. Srodne narukvice, od bronzane ili željezne, zastupljene su, mada ne naročito često, u grobnim nalazima glasinačke III c faze.⁴⁴

e) Široka narukvica od narebranog bronzanog lima sa uvrnutim krajevima (T. II, 2). Tip je na glasinačkom području dobro poznat, mada naš primjerak predstavlja posebnu varijantu. Naime, narukvice iz Borovskog i Mlada⁴⁵, kao i ranije, kod Hörnesa objavljeni primjerci⁴⁶, imaju na krajevima jedno vertikalno rebro — ojačanje, a ne raskovane i uvrnute krajeve (»ušice«), kao što je kod našeg

primjerka slučaj. No, to je detalj koji ga izdvaja kao posebnu varijantu. Svojim osnovnim karakteristikama primjerak iz ovog groba pripada svakako istom tipu narukvice kao i ranije poznati primjerci sa Glasinca.

O narukvicama ovog tipa raspravljao je u posljednje vrijeme opširnije Š. Batović. Po njegovom mišljenju ovaj tip je nastao najprije na području sjeverne i srednje Evrope, odakle je postepeno prodirao prema drugim krajevima. Posljednja »uporišta« gdje su se ove narukvice najduže zadržale, jesu, po Batoviću, Dalmacija i Italija.⁴⁷ Batovićevim pregledom obuhvaćeni su, međutim, razni tipovi otvorenih narukvica od bronзаног lima, čija su zajednička karakteristika paralelna horizontalna rebra, ali koji se u mnogim drugim detaljima (širini, debljini, završetcima) ponekad i znatno razlikuju. Ovi tipovi mogli su da imaju — u toku pojedinih faza bronзаног doba — veoma različiti razvoj u pojedinim krajevima, te bi analiza čitavog tog razvoja zahtijevala posebnu studiju.

Za nas je ovdje od interesa prvenstveno tip šire narukvice sa ravnim krajevima (za razliku od tipa sa polukružno obrezanim krajevima na primjer.⁴⁸) Najstariji direktni prethodnici ovog tipa su, identične po obliku, glatke ili narebrane narukvice ranog bronзаног doba istočnih dijelova srednje Evrope, bolje rečeno Unjetičke kulture.⁴⁹ Zasada nije moguće dati potpuno pouzdan odgovor na pitanje kojim putem i na koji način ovaj tip narukvice premošćuje tako znatan geografski i vremenski razmak i javlja se, u gotovo neizmijenjenom obliku, u glasinačkoj fazi III b (Ha A). Neposredni nasljednik narukvica ove faze, ne samo na glasinačkom, već i na širem zapadno-balkanskom području, jeste varijanta sa uvrnutim krajevima (»ušicama«), kojoj pripada i naš primjerak (T. II, 2). Najsrodnije ovom primjerku su ovakve narukvice iz ostave Balina Glavica⁵⁰, a zatim serija nešto užih primjeraka koji se, osim onog iz Novog Grada⁵¹, koncentrišu na području Dalmacije. Najvećim dijelom one pripadaju vremenu koje odgovara glasinačkoj fazi III c (Ha B⁵²). Međutim, primjerak iz ostave Novi Grad, koji je nesumnjivo stariji (kao i nepublikovani primjerak iz ostave Brodski Varoš⁵³) pokazuju da se i ova, mlađa varijanta narebrane narukvice, formirala već u vremenu koje odgovara glasinačkoj fazi III b (Ha A), da bi u sljedećoj fazi III c (Ha B) došla do punog izražaja.

Za hronologiju glasinačkog područja od bitnog je interesa konstatacija da se ova mlađa varijanta rebrastih narukvica, karakteristična, kako smo vidjeli, prvenstveno za mlađu fazu kasnog bronзаног doba bosansko dalmatinske oblasti (Ha B), javlja kao neposredni nasljednik — i u tipološkom i u funkcionalnom pogledu — starije varijante (bez ušica) zastupljene u grobovima glasinačke faze III b (sl. 2).

f) Bronzana fibula sa visokim tordiranim lukom i uskom trougaonom nogom (T. II, 4) takođe je objekat od znatnog tipološkog i hronološkog interesa. Tordirane lučne fibule su na glasinačkom području jedna od bitnih karakteristika grupe grobova koji reprezentuju jednu kratkotrajnu prelaznu fazu, označenu kao »Glasinac IV a«.⁵⁴ No, pritom je potrebno imati na umu neke bitne momente:

1) Za fazu IV a karakteristične su prvenstveno dvopetljaste fibule sa tordiranim lukom, dok se jednopetljasta javlja samo jednom, u grobu I tumula XXXIV iz Talina, o čijoj će hronologiji kasnije još biti riječi.

2) Dvopetljaste fibule ovog tipa ostaju sporadično u upotrebi i kasnije, sve do faze IV c.⁵⁵ No pritom se redovno radi o primjercima malih dimenzija, niskog luka i neizrazite, male trougaone noge, dok se primjerci sa visokim lukom i izrazitom nogom i primjerci većih dimenzija, javljaju isključivo u starijim grobovima.⁵⁶ To ne znači, da se varijanta ovih fibula sa niskim lukom i malom trougaonom nogom javlja tek kasnije. Naprotiv i ona se već formirala u toku faze IV a⁵⁷ i ostala i dalje u potrebi, dok varijante sa tipološki starijim osobinama iščezavaju nakon ove faze, što znači da njihov nastanak treba tražiti u vremenu koje glasinačkoj fazi IV a neposredno prethodi.

Dajući prvu sistematizaciju glasinačkog materijala pretpostavljali smo, A. Benac i ja, da su tordirane lučne fibule na glasinačkom području nastale relativno kasno, da se one »tipološki naslanjaju na lučne fibule iz prethodne faze (III c)«, a da je tordiranje luka moglo nastati pod uticajem tordiranih ogrlica koje se javljaju u prethodnoj fazi razvoja na Glasincu.⁵⁸ Ova pretpostavka morala bi se danas, po mom mišljenju, znatnije korigirati.

Razvoj najstarijih tipova fibula na zapadnom Balkanu u toku pojedinih faza kasnog bronzanog doba bio je nesumnjivo dosta komplikovan, što se moralo odraziti i na glasinačkom području. Na rasvjetljavanju ovog razvoja učinjeno je u posljednje vrijeme dosta, zahvaljujući prvenstveno radovima F. Starèta, Š. Batovića, R. Bižić — Drechsler i M. Garašanina.⁵⁹ Odvelo bi nas suviše daleko ako bismo pokušali da rezimiramo rezultate do kojih su došli ovi autori. Izniječemo stoga samo nekoliko konstatacija koje su od neposrednijeg interesa za naš problem — problem tordirane lučne fibule.

1. Već veoma rano (u vremenu koje odgovara glasinačkoj fazi III a, ili najkasnije početku III b) javljaju se na zapadnom Balkanu Peschiera fibula sa tordiranim lukom (Unešić).

2. U periodu koji odgovara glasinačkoj fazi III b razvija se i u ovoj oblasti veći broj varijanti Peschiera fibule, između ostalog opet i takve sa tordiranim lukom (Dobova, Topličica).

3. U ovom istom periodu moguće je konstatovati primjerke koji pokazuju tendenciju pretvaranja Peschiera fibule u lučnu fibulu i to kako kod varijante sa glatkim, tako i kod one sa tordiranim lukom (Malence — Dobova).

Sve to pokazuje da se tip tordirane lučne fibule mogao pojaviti na zapadnom Balkanu već veoma rano, negdje u vremenu koje odgovara glasinačkoj fazi III b (Ha A), dakle približno istovremeno sa pojavom ovakvih fibula i u drugim, daljim oblastima (Italija, Grčka⁶⁰), a možda i nešto ranije.

Sa glasinačkog područja poznajemo dosada samo dva primjerka jednopetljaste tordirane lučne fibule — ovaj

naš i već pomenuti iz tumula XXXIV u Talinama. Oba se ističu visokim lukom i izduženom trougaonom nogom, ukrašenom geometrijskim ili iskucanim ornamentom. Ove osobine ih vežu za neke varijante lučnih fibula sa glatkim lukom, zastupljene prvenstveno u Bosni i Dalmaciji. S obzirom na to, potrebno je nešto reći i o hronologiji tog tipa fibula.

S. Batović, koji se u posljednje vrijeme najdetaljnije bavio razvojem lučnih fibula, prvenstveno onih sa diskovima (dugmadima) na krajevima luka, podijelio ih je na dva osnovna tipa: »liburnski« (luk okruglog presjeka, polukružna noga) i »glasinački« (luk osmougaoanog presjeka, trougaona noga). Insistirajući na sicilijanskom uticaju ili impulsu pri razvoju ovog tipa fibule u našim krajevima, Batović je iznio mišljenje da su najstariji primjerci »liburuskog« tipa nastali negdje pod konac Ha A2 (dakle oko 1.000 godine⁶¹), dok za »glasinački« tip drži da je nastao negdje početkom Ha B2 (dakle oko 900 godine.⁶²)

Novi nalazi bacaju, razumljivo, i novo svjetlo na probleme nastanka, razvoja i hronologije lučnih fibula na zapadnom Balkanu. Kao što opravdano ističe M. Garašanin, pojava Peschiera fibule sa dugmetima na krajevima luka u ostavi Brodski Varoš pokazuje jasno da se formiranje tipa lučne fibule sa dugmetima moglo, bez posredovanja ili uticaja, odigrati i na zapadnobalkanskom prostoru.⁶³ Meni se čini da kod studiranja razvoja svih oblika starijih lučnih fibula u ovoj našoj oblasti treba poći od Peschiera fibule koja se kod nas, kao što smo vidjeli, pojavljuje u većem broju varijanti. Pri tom bih htio naročito da upozorim na činjenicu da pored Peschiera fibule sa jednostavnim glatkim lukom, one sa dugmetima i one sa tordiranim lukom, postoji kod nas i *P e s c h i e r a f i b u l a s a l u k o m r o m b i č n o g p r e s j e k a*. To je primjerak iz Hrustovače koji, po F. Starētu, pripada još fazi Brozna D, što možda izgleda previsoko, no koji svakako nije mlađi od neposredno sljedeće faze (Ha A1⁶⁴). Ova činjenica je veoma značajna za izučavanje nastanka lučnih fibula koje je Batović označio kao »glasinački tip«, a čija je osnovna karakteristika trougaona noga i profilisan luk. Nema nikakve sumnje da primjerci ovih fibula poznati dosada sa Glasinca (sa trougaonom nogom velikih dimenzija i već degenerisanim, spljoštenim oblikom luka) pripadaju kraju glasinačke faze III c (kraju Ha B). No najstariji primjerci ovih fibula sa pravilnim, veoma visokim, facetiranim lukom (kao što je slučaj sa primjerkom iz Golinjeva kod Livna — sl. 4) mogli bi biti znatno stariji nego što je pretpostavljao Batović. Meni se čini, naime, da je na poligonalno formiranje (facetiranje) luka ovih fibula moralo uticati, između ostalog, poligonalno formirani luk varijante Peschiere fibule, kakvu poznajemo iz Hrustovače. Ovo utoliko prije što su i kod hrustovačkog primjerka facete na luku iskorištene za urezivanje jednostavnog ornamenta kakav srećemo redovno na najstarijim lučnim fibulama sa facetiranim lukom i trougaonom nogom.

Zbog svega ovog smatram da ima dovoljno razloga da pretpostavimo samostalan razvoj fibula sa lukom višeugaonog presjeka

(facetiranim lukom) na našem tlu. Činjenica da je i u ovim krajevima postojao tip Peschiera fibule sa dugmetima na kraju luka, čini ovu pretpostavku još uvjerljivijom. U tom slučaju prvi primjerci ovakvih fibula mogli su se pojaviti u isto vrijeme kada i prvi primjerci »liburuskog« tipa, negdje u vrijeme Ha A2. Možda su i kod tipa sa facetiranim lukom najstariji primjerci imali malu polukružnu nožnu pločicu iz koje se lako mogao razviti oblik male trougaone nožne pločice, kakvu vidimo npr. kod fibule iz Golinjeva.⁶⁵ Primjerak iz Golinjeva je, uostalom, isuviše savršeno oblikovan da bi se mogao smatrati prototipom, što navodi na pretpostavku da su morali postojati stariji, Peschiera šemi bliži oblici ovakvih fibula. Primjerak iz Golinjeva pripada najvjerovatnije vremenu koje odgovara početku glasinačke faze III c (početak Ha B1 u srednjoevropskom smislu).

Po ugledu na ove fibule mogao se formirati izduženi trougaoni oblik noge najstarijih tordiranih lučnih fibula koje poznajemo sa Glasinca (T. II, 4), na šta upućuje i novoobjavljeni primjerak jedнопetljaste tordirane fibule iz Pritoke.⁶⁶

Ako se sada vratimo na tezu s kojom smo počeli ovo razmatranje — da su se tordirane lučne fibule na zapadnobalkanskom prostoru mogle samostalno razviti iz odgovarajuće varijante Peschiera tipa, mislim da možemo s pravom pretpostaviti postojanje, u ovoj oblasti, starijih varijanti tordirane lučne fibule sa posve jednostavnom nogom, kakvu imaju i najstarije Peschiera fibule. U tom pogledu veoma je instruktivan nalaz jedne male fibule sa veoma visokim tordiranim lukom i posve jednostavnom nogom u grobu 108 na Kerameiku, datiranom u kraj sudbmikenskog perioda (cca 1100 g. pr. n. e.⁶⁷)

Naša dva glasinačka primjerka, po razvijenom obliku noge, pripadaju mlađim varijantama ove fibule. S obzirom na naprijed izneseno mišljenje o hronologiji lučnih fibula sa trougaonom nožnom pločom, čini mi se najvjerovatnije da je ova varijanta tordirane lučne fibule mogla nastati negdje u toku glasinačke faze III c, doživljujući i njen kraj.

Zaključujući ovo razmatranje možemo konstatovati da novo-otkriveni grob sa nekropole Gradac u Sokôcu stoji tipološki veoma blisko grupi glasinačkih grobova faze III c sa izrazito mlađim tendencijama, što još ne znači da on i pripada samom kraju ove faze. S obzirom da su se neki tipovi nakita, karakteristični za ove grobove mogli, kao što smo vidjeli, javiti i ranije, što je slučaj i sa tordiranim lučnom fibulom, mogao bi ovaj grob biti i nešto stariji. Na to naročito upućuje široka narebrena narukvica, koja ukazuje na veoma blisku vezu sa oblikovanim kompleksom prethodne — III b — faze glasinačkog razvoja. Stoga mi se čini da bi najrealniji datum za ovaj grob bio negdje oko sredine faze III c, ili, terminima srednjoevropske hronologije, kraj Ha B1 ili početak Ha B2.

4. Neka pitanja hronologije glasinačkog područja

Na hronologiju glasinačkog područja u cjelini osvrnuo se u posljednje vrijeme detaljnije M. Garašaniin,⁶⁸ predlažući niz korektura i izmjena u sistemu koji smo prije više godina postavili A. Benac i ja. S obzirom na značaj glasinačkog materijala za proučavanje našeg metalnog doba, mišljenja smo da bi bilo veoma korisno, koristeći nove rezultate i mišljenja, sve važnije probleme glasinačke hronologije pojedinačno detaljnije pretresati. Na ovom mjestu biće govora o nekim od tih problema.

Već je ranije F. Stare⁶⁹ izrazio mišljenje da je kompleks materijala uvrštenog u fazu Glasinac III b (Ha A) prenisko datiran i da bi on prije odgovarao srednjoevropskom bronzanom dobu D. Detaljnije se na ovo pitanje osvrnuo M. Garašaniin zauzimajući u suštini isto stanovište.⁷⁰ Ne ulazeći zasada u čitav ovaj problem, želio bih da ukážem na značajnu činjenicu da se, za fazu III b karakteristične narebrenе narukvice, produžuju, kako smo vidjeli, i u nalazima faze III c, potvrđujući još jednom neposredni kontinuitet između ove dvije faze glasinačkog razvoja.

Grobni nalaz o kojem je ovdje bilo riječi od značaja je, međutim, prvenstveno za hronološke probleme glasinačkih faza III c i IV a.

U vezi s fazom III c M. Garašaniin je, ne bez argumenata, istakao da se njen materijal može paralelisati pretežno sa kasnijim stupnjem Ha B u srednjoevropskom smislu.⁷¹ I zaista, dok je relativno lako izdvojiti seriju grobova ove faze sa izrazito mladim tendencijama (Taline, tumulus XIX, grobovi 1, 2, 3, 4, 6; Taline tumulus XX, grobovi 2, 3; Loznik, tumulus II⁷², dosta je teško i za jedan od poznatih grobova sa sigurnošću reći da pripada samom početku ove faze (početku Ha B). S obzirom na izvjesne starije tendencije u njihovom inventaru mogli bi se, možda, kao stariji grobovi ove faze, izdvojiti:

1) Planje, tumulus I, grob I⁷³,

2) Brezje, tumulus V, grob 1 (pri čemu ukazujem na »ogrlicu« sa pravim tordiranjem, na još dobro očuvan, pravilan, osmougaoni presjek luka fiule i na arhaični motiv girlande na ukrasnoj ploči iz ovog groba⁷⁴) i

3) Novootkriveni grob iz nekropole Gradac u Sokocu koji je ovdje objavljen.

S druge strane moglo bi se ukazati na grob 1 iz Truhelkinog tumula III ove iste nekropole⁷⁵ kao na cjelinu koja svojim izrazito mladim karakteristikama (pojasna kopča — T. III, 4, masivne narukvice, grivne sa priljubljenim krajevima) pripada očigledno prije fazi Glasinac IV a nego III c.

Osvrćući se na materijal glasinačke faze IV a M. Garašaniin je izrazio mišljenje da se on ne može odvojiti od kompleksa nalaza slijedeće IV b faze, ističući da se

a) većina pojava koje odvajaju fazu IV b od IV a sastoji u luksuznim ili uvezenim objektima iz kneževskih grobova, koji nisu pogodni za hronološku diferencijaciju;

b) geometrijski ornamentisane dijademe faze IV b oslanjaju na geometrijski stil prethodnih faza Glasinca, a nedostaju u grobovima pripisanim fazi IV a; ove dijademe dolaze u dva groba (Ilijak, tumulus IV, grob 1, Mlad, tumulus X, grob 9) zajedno sa probijenim »tokama« čija pojava reprezentuje svakako jednu ranu fazu;

c) u gore pomenutom grobu iz Ilijaka pojavljuje jedna veoma arhaična lučna fibula, koja ne dozvoljava kasno datiranje ovog groba u okviru starijeg halštata (Ha C⁷⁶).

Stoga smatra da Glasinac IV a i IV b predstavljaju jednu fazu koja se ne može preciznije podijeliti.⁷⁷

Ove primjedbe Garašanina nisu bez osnova. Očito je, prije svega, da sa glasinačkog područja poznajemo zasad veoma mali broj grobova sa izrazitim karakteristikama faze IV a i, s druge strane, da se fino urezana ornamentika dijadema, naramenica i nekih drugih objekata faze IV b veoma dobro veže za »geometrijski stil« glasinačkog kasnog bronzanog doba (III b — III c). Pojava željeznog oružja u grobovima pripisanim fazi IV a pokazuje da oni, zajedno sa — oružjem bogato opremljenim — grobovima faze IV b reprezentuju u suštini jedan isti razvojni period na glasinačkom području, karakterisan izdvajanjem sloja ratnika i porastom moći rodovske aristokratije.⁷⁸ No, taj period obuhvata ipak značajan vremenski raspon od blizu dva stoljeća, u toku kojeg se u proizvodnji objekata svakodnevnne upotrebe, a naročito nakita, morao odigrati i određeni razvoj, reflektovan određenim tipološkim promjenama. Srećna okolnost da sa Glasinca, kao rijetko kojeg užeg područja kod nas, raspolažemo relativno velikim brojem grobnih nalaza omogućuje ipak da se, na osnovu tipološke analize i komparativnog studiranja pojedinih serija grobova, uoče određene razvojne tendencije, koje onda i omogućuju precizniju hronološku podjelu u okvirima određenog šireg perioda — u ovom slučaju perioda kojem pripadaju glasinački nalazi pripisani fazama IV a i IV b.

Mišljenja sam stoga da je moguće, sa određenim korekturama, izdvojiti ipak jednu grupu ranih grobova željeznog doba na glasinačkom području, čiji materijal i karakteristike treba shvatiti kao odraz jedne kratkotrajnije, prelazne faze, koja neposredno slijedi glasinačkoj fazi III c, a neposredno prethodi seriji grobova tipa Ilijak. Ne vidim nikakvog razloga da za ovu fazu ne zadržimo već uvedenu oznaku »Glasinac IV a«, koja uostalom pokazuje da s ovom fazom počinje starije željezno doba Glasinca (period Glasinac IV).

Najprije nekoliko riječi o korekturama.

1) Grob 1 iz tumula XXXIV u Talinama, pripisan ovoj fazi, koji sadrži jednu jednopetljustu fibulu sa visokim tordiranim lukom morao bi se izdvojiti iz ove faze i datirati ranije, u fazu Glasinac III c. Za ovako datiranje govori i činjenica da grob, s jedne strane, ne sadrži nikakav tipološki mlađi objekat, a, s druge strane, da su u njemu zastupljena bronzana dugmad karakteristična za period Glasinac III u cjelini, a kakva se u sljedećem periodu (Glasinac IV) više ne pojavljuju.⁷⁹

2) Grob 1 iz tumula III u Kusačama⁸⁰ takođe neće pripadati ovoj fazi. Luk dvopetljaste fibule iz ovog groba nije ni tordiran, niti ukrašen ornamentom koji imitira tordiranje, već poprečnim udubljenim linijama. Ova karakteristika, kao i činjenica da su o fibulu obješena dva bronzana kolutića ukazuju da se radi o relativno kasnom tipu dvopetljaste fibule. Druga dva bronzana objekta iz ovog groba — naočarasta fibula koja je prvobitno imala željezni nosač sa iglom i dvojna bronzana igla takođe su pouzdano mlađi tipovi. Stoga ovaj grob treba datirati znatno kasnije, po svoj prilici u fazu IV c.

Za ovu fazu je, prije svega, karakterističan prelaz sa tipa jednopetljaste na tip dvopetljaste lučne fibule pa prema tome prvenstveno rane varijante ovakvih fibula i to kako onih sa tordiranim, tako i onih sa glatkim lukom i izrazito starijim oblicima noge.⁸¹ Pri tom se mora voditi računa o činjenici da dvopetljasta tordirana fibula traje veoma dugo, pa se samo na osnovu nje ne mogu sa sigurnošću pripisati ovoj fazi grobovi koji nemaju drugih priloga, a svakako ne oni koji sadrže priloge sa tipološki izrazito mlađim karakteristikama.

Što se ostalih metalnih objekata tiče, osnovno obilježje faze IV a je, s jedne strane, preživljavanje pojedinih tipova i varijanti zastupljenih već u fazi III c i, s druge, pojavljivanje novih tipova i varijanti koji će tek u fazi IV b doći do punog izražaja.

Tako se u Talinama, tumulus X,⁸² pojavljuju naočarasti privjesci (tipa T. I, 2—4), žljebljena bronzana »ogrljica« (tipa T. I, 1) jednostavne spiralne narukvice (tipa T. II, 1), masivne nožne(?) grivne sa prirubljenim krajevima,⁸³ krstasto probijena ukrasna ploča — sve tipovi faze III c, zajedno sa dvopetljastom tordiranom lučnom fibulom, čija noga, po svom obliku stoji nesumnjivo na čelu jednog tipološkog niza lučnih fibula starijeg željeznog doba balkansko-južnopodunavske oblasti,⁸⁴ a u tumulu XX iste nekropole,⁸⁵ u grobu 1, opet narukvice srodne tipu T. II, 1 sa dvopetljastom lučnom fibulom malih dimenzija. Po hronološkom slijedu, iza ove dvije cjeline išli bi grobovi: Gosinja, tumulus XXVI, grob 2,⁸⁶ Rasunovići, tumulus XXXVIII, grob 4,⁸⁷ Ilijak, tumulus XX, grob 1,⁸⁸ i, možda Šarenčeve vrtače, tumulus III,⁸⁹ u kojem se pojavljuje dvopetljasta tordirana lučna fibula zajedno sa još jednim tipom dvopetljaste fibule kakav na Glasincu kasnije ne srećemo, a uz njih masivne narukvice sa prebačenim krajevima, narukvice sa raskovanim srednjim zavojem i prvi par »glasinačkih« kolutastih fibula — tipovi koji će dominirati u sljedećoj, IV b fazi.

Najzad, ovoj fazi mogao bi se sa mnogo vjerovatnoće pripisati još jedan grob iz nekropole u Talinama — grob sa paljevinom iz tumula IV koji je, pored veoma slabo očuvanih fragmenata željeznog oružja, sadržavao privjeske tipa T. I, 2—4 i dvije fragmentovane željezne naočaraste fibule, čime bi bilo utvrđeno da se i ovaj tip nakita od željeza javlja na glasinačkom području već u fazi IV a, te grob iz tumula I na nekropoli Lazze, koji sadrži doduše samo jednu tordiranu ličnu fibulu, ali sa izrazitom izduženom petougaonom nogom.⁹⁰

Nema sumnje da je — zbog malog broja grobova kojim raspoložemo — tipološka slika ove glasinačke faze veoma nepotpuna. Svakako upada u oči nedostatak pojasnih kopči u navedenim grobovima, nedostatak koji se djelimično popunjava datiranjem Truhelkinog tumula III sa nekropole Gradac — Sokolac na početak ove faze, o čemu je naprijed bilo riječi. Možda se u ovoj fazi pojavljuju po prvi put i neki drugi oblici, koji će u sljedećoj biti brojno zastupljeni, npr. dijademe ukrašene urezanim geometrijskim ornamentom, na koje upozorava Garašanin. Možemo se samo nadati da će buduća istraživanja pružiti mogućnost da se naše poznavanje ove kratkotrajne, no ne beznačajne, prelazne faze ka punom željeznom dobu ovog područja upotpuni i zaokruži. Zasad bih htio da upozorim na njeno nesumnjivo postojanje i na nekoliko drugih nalaza iz Bosne i Hercegovine koji se — tipološki i hronološki — mogu paralelisati s ovom glasinačkom fazom, što je od znatnog interesa za dalji rad na izradi preciznije hronologije našeg starijeg željeznog doba. To su:

1. Grobni nalaz iz Gornje Tuzle koji svojim oblikom privjesaka, pojasne kopče i masivnih grivni ima dobre analogije u grobovima s kraja glasinačke faze III c i iz faze IV a;⁹¹

2. Grobni nalaz iz Donjeg Unca koji se za ovaj kompleks veže spiralnim privjescima i pojasnom kopčom, a sadrži još jednu bronzanu narukvicu, jednu naočarastu fibulu i jednu dvodjelnu fibulu sa spiralnom nogom, te je za hronologiju ranog željeznog doba jadranskog zaleđa od znatnog interesa;⁹²

3. Male nekropole u gornjem toku rijeke Bosne — Catići i Srijetež,⁹³ koje se pojedinim tipovima (privjesci, narukvice) vežu još za fazu III c, no čije fibule, naročito karakterističnim izduženo-petogaonim (T. III, 7, 8) oblikom noge, te već degenerisanim oblikom luka (Catići,⁹⁴) pokazuju izrazito mlađe razvojne tendencije, pa ih moramo smatrati približno istovremenim našim grobovima iz Talina X i XX i (Truhelkinog) tumula III sa nekropole Gradac — Sokolac, karakterističnim za početak ove faze.

4. Možda grupa starijih grobova iz Jezerina, smještena na istočnom rubu nekropole, od kojih ističem prije svega grobove 5, 6, 8, 29, 30 i 31.⁹⁵

5. Grupa najmlađih bronzanih ostava u Bosni kao što su Osredak⁹⁶ i Pašalići,⁹⁷ a po svoj prilici i Krehin Gradac u Hercegovini.⁹⁸

Uz ove grupne nalaze veže se i serija pojedinačnih slučajnih nalaza i ostataka uništenih ostava, čije navođenje ne bi bilo od naročite koristi, jer ni u tipološkom ni u hronološkom pogledu ne mogu pružiti nešto naročito značajno za osvjetljavanje ove faze.

Što se tiče trajanja i približne apsolutne hronologije glasinačke faze IV a (i nalaza koji se uz nju vežu) potrebno je istaći:

a) Najstariji grobovi slijedeće glasinačke faze (IV b), kao što su npr. Ilijak, tumulus III, grob 9, Rusanovići, tumulus XXV, grob 1, Gosinja, tumulus I, grob 1, Ilijak, tumulus IV, grob 1, ne bi se zaista mogli datirati »kasno u okviru faze Ha C«, pogotovo onako kako je

tu fazu za našu oblast koncipirao Garašanin, sa početkom »oko ili kratko pred 700 g.«⁹⁹ Oni, naprotiv, pripadaju s a m o m p o č e t k u tog vremena, tj. posljednjim decenijama VIII i prelazu na VII v. No, to još ne znači da bi stoga grobovi pripisani fazi IV a morali biti s njima istovremeni. Najstariji grobovi ove faze, koji se svojim sadržajem još veoma čvrsto vežu za prethodnu, III c fazu, pripadaće još prvoj polovini VIII v., dok bi ostali morali biti nešto mlađi i zauzimati približno sredinu ovog stoljeća.

b) Za ovakvu dataciju grobova faze IV a govori čitav niz elemenata od kojih ćemo, bez detaljnije analize, nabrojati:

— Dvopetljaste tordirane lučne fibule su direktni nasljednici jednopetljastih tordiranih fibula, o čijoj je hronologiji bilo naprijed dovoljno riječi. Bez obzira na njihovo kasnije održavanje u upotrebi, njihova pojava još u ranom VIII vijeku ima svoje puno tipološko i hronološko opravdanje.¹⁰⁰

— Noga fibule iz Talina, tumulus X, kao i noge fibula iz Čatića i Srijeteža, up. T. III, 6—8, nesumnjivo su prethodnici kasnijih, razvijenijih oblika noge dvopetljastih fibula, kao što je npr. ona iz Ilijaka, tumulus IV, grob 1 ili serija fibula iz Slavonije i Baranje, koje se datiraju u raniji Ha C.¹⁰¹

— jedan od grobova ove faze — Gosinja, tumulus XXVI, grob 2, sadrži pored dvije dvopetljaste tordirane fibule i jednu bronzanu iglu¹⁰² (T. III, 10), kakva se u kasnijim glasinačkim grobovima više ne pojavljuje. Ova igla je tipološki bliska tzv. »grčkom« tipu igle sa čašastom glavicom, poznatom iz submikenskih i protogeometrijskih grobova.¹⁰³ Mada je nesumnjivo znatno mlađa, ova igla, kao relikv jedne već pređene razvojne faze, svakako opravdava datiranje i ovog groba dosta visoko u VIII v.

— Postojanje željeznih naočarastih fibula (Taline, tumulus IV⁹⁰) na Glasincu već rano u VIII vijeku takođe ne predstavlja niukoliko neočekivanu pojavu.¹⁰⁴

— Ito je tako u ovoj fazi potpuno očekivana pojava prvih »glasinačkih« kolutastih fibula (Rusanovići, tumulus XXXVIII — T. III, 21) i to kako zbog veoma rane pojave ovog tipa u Grčkoj,¹⁰⁵ tako i zbog nalaza jedne ovakve fibule u ostavi Krehin Gradac, koja se mora vezati još za najstarije grobove glasinačke IV a faze.¹⁰⁶

— Svakako još u rani VIII vijek spada i grob iz Donjeg Unca kod Drvara, čiji se materijal, kao što smo vidjeli, veoma dobro veže za ovu glasinačku fazu.¹⁰⁷

— Prvoj polovini ili najkasnije sredini VIII vijeka morao bi pripadati i grobni nalaz iz Gornje Tuzle, o čijoj je vezi sa materijalom naše IV a faze bilo naprijed riječi, a koji — oblikom velikog ukrasnog dugmeta (T. III, 32) — stoji veoma blisko grobu iz Tešnja, koji pouzdano pripada »razvijenom Ha B« (IX v.).¹⁰⁸

Najzad, ovoj fazi pripada i novootkrivena nekropola ravnih grobova sa urnama u selu Radosavskoj, blizu željezničke stanice Piskavice, zapadno od Banjaluke. Pored zemljanih urni, poklopljenih bikoničnim zdjelama, nađeni su u grobovima i mali zemljani vrčevi, ukrašeni geometrijskim ornamentom, velika ukrasna bronzana

dugmad (tipa T. III, 32) i pojasne kopče, takođe ukrašene urezanim geometrijskim ornamentima.¹⁰⁹

Na taj način mi smo u stanju da, najprije na glasinačkom području, a zatim, preko serije drugih zatvorenih cjelina, na znatnom dijelu Bosne i uočimo jedan lanac istovremenih ili hronološki bliskih, po mnogim oblicima i razvojnim tendencijama srodnih nalaza, koji reprezentuju prelaznu fazu od kasnog bronzanog ka punom željeznom dobu (v. T. III). Ova faza zauzima svakako pretežan dio VIII vijeka i može se hronološki paralelisati približno sa srednjoevropskim Ha B3, kako ga je formulisao H. Müller-Karpe,¹¹⁰ a u susjednim krajevima, prvenstveno u Slavoniji i Sremu, sa horizontom najmlađih ostava i, vjerovatno, s nekim grobovima daljske i vukovarske nekropole.¹¹¹ U Sloveniji ova prelazna faza takođe već relativno dobro fiksirana.¹¹² Posve razumljivo, ovoj fazi će odgovarati i neki, prvenstveno grobni, nalazi sa područja Dalmacije i Like, no u to pitanje bez detaljnije analize nije moguće ulaziti. Što se tiče Srbije i Makedonije stanje ispitivosti još uvijek ne dopušta ovakvu detaljniju hronološku diferencijaciju.

NAPOMENE:

1. C. Truhelka, Die Nekropolen von Glasinac in Bosnien, MAGW XIX (1889), S. 26 f; S. 35 f. — C. Truhelka, Gromile na Glasincu, GZM I (1889), knj. I, str. 25, 26. — C. Truhelka, Prehistorijski predmeti sa Glasinca, GZM I, knj. III, str. 26—29. — C. Truhelka, Hüngel gräber und Ringwälle auf der Hochebene Glasinac, WMBiH I (1893), S. 66. — Đ. Stratimirović, Sa Glasinca, izvještaj o ljetosnjem iskopavanju, GZM III (1891), str. 341. — Đ. Stratimirović, Ausgrabungen auf der Hochebene Glasinac im Jahre 1891, MBiH I (1893), S. 114.

2. C. Truhelka, MAGW XIX, S. 35.

3. C. Truhelka, GZM I, knj. III, str. 26, 27, sl. 1, 2. Isti, MAGW XIX, S. 35, Fig. 22, 24.

4. Po Truhelkinom opisu (GZM I, knj. III, str. 27) »dviije uvojke na oblik slova S«; radi se u stvari o naočarastim fibulama sa tangencijalno vezanim diskovima, bez osmice u sredini; fibule su imale po svoj prilici željezne nosače sa iglom, od kojih nije sačuvano ništa, izuzev traga željeznog oksida na jednom primjerku.

5. Truhelka, MAGW XIX, S. 35.

6. Ibid., S. 35, 36; GZM I, knj. III, str. 27, 29; A. Benac, B. Čović, Glasinac I, str. 24, T. XXXXVI—XXXVIII.

7. Glasinac I, str. 34.

8. Ibid., T. XXXV, 8; T. XXXVIII, 4.

9. M. Hörnes, Grabhügel funde von Glasinac in Bosnien, MAGW XIX (1889), S. 136 f.

10. Ibid., S. 137.

11. Ibid., S. 137, Fig. 196.

12. Ibid., (»zwei breitere Armbänder«), Fig. 197.

13. Ibid., (»mittelgrosse... glatte Knöpfe«).

14. Ibid., (»ein breites und schmales »Stirnband«,... zwei Spiraldisken von einer eisernen Brillenfibel, ... die Pinzette (Fig. 187)«).

15. Ibid., Fig. 182, 183, 198, 199, 204.

16. Up. Glasinac I, str. 31, 32; T. XXVI, 8,9—25; T. XXVII, 1, 2 i 8; T. XXVIII, 24.

17. Up. Glasinac II, str. 32—35; T. VI, 12; T. VIII, 14—16; T. IX, 14, 15; T. XV, 2 itd.
- (Čović, napomene, 2)
18. Up. Glasinac II, str. 45; T. XI, 12, 13; T. XXVII, 10; T. XXIX, 9; T. XXXVI, 20; T. XXXVIII, 11, 12.
19. GZM III, str. 341.
20. B. Čović, Nekoliko manjih praistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, GZM NS XII, (1957), str. 252, 253; T. I, 5, 6.
21. F. Fiala, Funde aus Dolnji Unac, WMBH IV, (1896). S. 170, Fig. 6, 7.
22. V. Radimsky, Skeletgräber der Hallsttperiode im Bezirke Visoko, WMBH I (1893), S. 55 ff., Fig. 3.
23. Glasinac I, str. 34; T. XXXVI, 5, 6; T. XXXIX, 15; T. XXXXV, 4—6; T. XXXXVI, 3; T. XXXXVII, 1, 2.
24. Glasinac II, str. 27; T. I, 1, 5—9.
25. Glasinac I, str. 28, 32; T. XIII, 7; T. XIV, 10; T. XV, 3, 4; T. XV, 3, 4 itd.
26. Glasinac I, str. 14 (Planje, tumulus IX, Luburić polje, tumulus I), str. 18—29 (Podlaze, tumulus LXXXX). — A. Benac, Novi prehistorijski nalazi iz Bosne i Hercegovine, GZM NS IX (1954), str. 169.
27. Đ. Stratimirović, GZM III (1891), str. 345 (WMBH I, S. 122).
28. A. Benac, GZM NS IX, sl. 2.
29. Glasinac I, str. 22; T. XXXIV, 9; da i u ovom slučaju datacija za ovakve, jednostavnije oblike nakita, važi samo za jedno uže područje, svjedoči privjesak ovog tipa u jednom još mlađem grobu iz Catića, o kojem će kasnije još biti riječi.
30. Up. F. Tompa, 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn, 24/25 Bericht der RGK, Berlin 1937, Taf. 3, 2, 25; J. Hampel, Bronzork I, T. C, 16, 17; II, T. CXXXVI, 12; T. CLX, 13, 15.
31. Up. D. Garašanin, Katalog metala, Beograd 1954, T. VI, 3A, B; T. XII, 2, 3, T. XLVII, 1.
32. Glasinac I, str. 30; T. XVIII, 1.
33. Ibid., str. 31; T. XXV, 5.
34. Ibid., str. 31—32; T. XXXII, 3.
35. Ibid., str. 34; T. XXXII, 2.
36. Ibid., T. XXXVI, 3, 7; T. XXXIX, 16.
37. Ibid., str. 31.
38. Ibid., T. XXV, 5, 6.
39. Ibid., T. XXVI, 1.
40. D. Garašanin, Katalog metala, str. 24, 25; T. XII, 15, 16.
41. Glasinac I, T. XXXVI, 4; T. XXXIX, 2, 3.
42. U vezi s ovim nalazom moralo bi se još jednom postaviti pitanje nalaza iz Konjuše u Srbiji. M. Garašanin se u posljednje vrijeme ponovo opredijelio za dosta visoko datiranje Peschiera fibula iz ovog nalaza (Atti del VI Congresso, Roma 1962, p. 188). Meni se čini da bi u tom slučaju trebalo staviti u sumnju cjelovitost toga nalaza: žlijebljena bronzana ogrlica, a možda i neki drugi objekti, izgleda da bi prije pripadala nekim mlađim cjelinama, vjerovatno iz istog tumula.
43. Glasinac I, str. 34; T. XXXV, 3, 4; T. XXXVI, 1, 2 itd. — Glasinac II, T. II, 1, 2.
44. Glasinac I, T. XXXIV, 10, 11; T. XXXV, 10.
45. Ibid., T. XXVII, 1, 2. T. XXVIII, 24.
46. MAGW XIX, S. 137, 144; Fig. 197.
47. Š. Batović, Iz ranog željeznog doba Liburnije, Diadora I, Zadar 1960, str. 59—61.
48. Up. Glasinac I, T. XIII, 1 i str. 27 (sa navedenom literaturom).
49. H. Richlv, Die Bronzezeit in Böhmen, Wien 1894, Tab. XLIX, 21. — R. Pittioni, Urgeschichte des Österreichischen Raumes, Wien 1954, S. 290, Abb. 198, 199. — J. Kostrzewski, Wielkopolska w pradziejach, Warszawa-Wrocław 1955, str. 68, Ryc. 167: — Neustupny i dr., Pravěk Československa, Praha 1960, str. 183.
50. Š. Batović, Diadora I, str. 59.
51. M. Mandić, Bronzani nalaz u Novom gradu kod Bos. Samca, GZM XXXIX (1927), str. 205; T. IV, 3.
52. Š. Batović, o. c., str. 59, 74—76.

53. Po Z. i K. Vinskim (Prolegomena k statistici i kronologiji prehistorijskih ostava u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* I, Zagreb 1956, str. 72) pripadao bi depo iz Novog Grada starijem horizontu ostava (Ha A1); čak ako bismo uzeli da je ova ostava nešto mlađa (Ha A2), očito je da se već u periodu koji prethodi glasinlačkoj III c fazi formirala i ova varijanta narebrenе narukvice; Brodski Varoš u kojoj je, prema ljubaznom saopštenju kolege D. Baslera, takode zastupljena jedna narukvica ove varijante pripada, po Z. i K. Vinskim (o. c., str. 82), takode fazi Ha A2.
54. Glasinac II, str. 26—27.
55. *Ibid.*, str. 40.
56. Up. Glasinac II, T. I, 2; T. II, 5; T. III, 5; T. V, 3, 4.
57. O tome svjedoči propratni materijal grobova sa ovakvim fibulama — up. Glasinac II, T. I, 1—9; T. IV, 1—6; T. V, 1—6.
58. Glasinac I, str. 26, 27.
59. F. Starè, Grob 108 iz Dobove, Situla I, Ljubljana 1960, str. 88 i d. — S. Batović, o. c., str. 65—74. — R. Bižić — Drechsler, Naselje i grobovi preistorijskih Japoda u Vrepcu, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, III Ser. I, Zagreb 1958, str. 47 i d. — M. Garašanin, Arheološki prilozi problemu velike egejske seobe. *Diadora 2*, Zadar 1962, str. 121—130.
60. H. Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Berlin 1959, S. 197 ff. — A. Furumark, The Chronology of Mycenaean Pottery, p. 91—93.
61. S. Batović, o. c., str. 74—75.
62. *Ibid.*, str. 68.
63. Up. M. Garašanin, *Diadora 2*, str. 129.
64. F. Starè, Bronaste najdbe iz pečine Hrustovače, *Arheološki vestnik* IV, 1, Ljubljana 1953, str. 47 i dalje, sl. 1.
65. Up. primjerke sa djelimično facetiranim lukom — S. Batović, o. c., str. 67; T. I, 1; pri tom bih htio da ukažem na činjenicu da se na području centralne i jugozapadne Bosne već veoma rano javlja svojevrsno oštro profilisanje (facetiranje) oboda jedne vrste zdjela, pri čemu se facete, slično kao na lukovima ovih fibula, koriste za urezivanje raznih jednostavnih geometrijskih ornamentata; najstariji primjerci ovakvih zdjela javljaju se već u toku srednjeg bronzanog doba, a u periodu koji odgovara srednjeevropskom Ha A predstavljaju već jednu (d najvažnijih karakteristika keramike ovog područja, što je utvrđeno stratigrafski pouzdano fiksiranim nalazima na gradinama »Pod« kod Bugojna i Varvari na vrelu Rame (reviziono iskopavanje).
66. V. Nikolić, (Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne, *Zbornik krajiških muzeja* 1. 1962, str. 75, T. VI, 34) ističe da je ovaj primjerak stariji od onih glasinlačke faze IV a i datira ga u Ha B.
67. W. Kreiker — K. Kübler, *Kerameikos I, Ergebnisse der Ausgrabungen*, Berlin 1939, S. 83, Taf. 28. — U pogledu datacije ranih lučnih fibula u Grčkoj v. i M. Garašanin, o. c., str. 130 sa navedenom literaturom.
68. M. Garašanin, *Chronologische und Ethnische Probleme der Eisenzeit auf dem Balkan*, *Atti del VI Congresso*, Roma 1962, p. 180—185.
69. F. Starè, Situla I, Ljubljana 1960, str. 94, 95.
70. *Atti del VI Congresso*, p. 181.
71. *Ibid.*, p. 181, 182.
72. Glasinac I, T. XXXVI—XXXIX; T. XXXIV; T. XXXVIII, 3—5.
73. *Ibid.*, T. XXXIV, 1—13.
74. *Ibid.*, T. XXXII, 1—3.
75. *Ibid.*, T. XXXVI—XXXVIII, 1, 2.
76. *Atti del VI Congresso*, p. 183, 184.
77. *Ibid.*, p. 185.
78. Glasinac II, str. 31, 56. — B. Cović, Pogrebni običaji praistorijskih stanovnika glasinlačkog područja, *GZM NS XVIII* (1963).
79. Glasinac II, T. II, 5—13; mada oštećena, dugmad iz ovog groba pripadaju pouzdano tipu zastupljenom u grobovima kasnog bronzanog doba (Glasinac

I, T. XXX, XXXIX, XXXX itd.); dugmad iz mlađih grobova su, po pravilu manjih dimenzija i ispupčenija (Glasinac II, T. VII, XIV itd.).

80. Glasinac II, T. II, 14—16.

81. Ibid., T. I, 2; T. III, 5; T. V, 3, 4.

82. Ibid., T. I, 1—9; T. II, 1—4; o ovom tumulu ne postoje doduše precizniji podaci, ali je materijal toliko homogen, a patinacija istovrsna, da ne treba sumnjati da se radi o jednoj grobnoj cjelini.

83. Ibid., T. II, 3, 4; ovakve grivne zastupljene su i u Truhelkinom tumulu III sa nekropole Gradac-Sokolac, te u pomenutom grobnom nalazu iz Gornje Tuzle, a srodne se sreću npr. u ostavi Šaregrad (Z. i K. Vinski, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 270, T. I, 8) i u Jezerinama, gdje su, po Radimskom (WMBH III, S. 68), nađene pouzdano na nožnim kostima skeleta.

84. Iz ovog oblika mogu se izvesti razni srodni oblici noge dvopetljustih fibula up. sa Glasinca (Glasinac II, T. VI, 3), Soukbnara (WMBH I, S. 52, Fig. 51), sa više nalazišta u Srbiji (D. Garašanin, Katalog metala, T. XXIV, 7; T. XXV, 8; XLIX, 11), iz Batine (Kis-Köszeg, WPZ IV, 1917, Abb. 9) itd.

85. Glasinac I, T. XXXXIV, 1—3.

86. Glasinac II, T. IV.

87. Ibid., T. V, 1—6.

88. Ibid., T. III, 1—11.

89. Ibid., T. V, 7—14; oblik noge fibula sa glatkim lukom iz ovog tumula ukazivao bi (naročito s obzirom na primjerke iz Slovenije — Vače, Bled-Pristava) na nešto mlađi datum (VII v.); stoga se ovaj grob ne bi mogao sa većom sigurnošću pripisati fazi IV a.

90. C. Truhelka, GZM I, knj. III, str. 34, sl. 31 i str. 41, sl. 70 (MAGW XIX, S. 39, Fig. 55; S. 44, Fig. 93).

91. GZM NS XII, str. 252, 253; T. I.

92. WMBH IV, S. 170 ff.

93. WMBH I, S. 55—60.

94. Ibid., Fig. 4, 9.

95. V. Radimsky, Die Nekropole von Jezerine in Pritoka bei Bihać, WMBH III, S. 67—72; Fig. 59—61, 63—66, 81; bez detaljne tipološke hronološke analize čitave jezerinske nekropole ne bi se ipak čitava ova grupa grobova mogla zasad sa punom sigurnošću pripisati VIII vijeku, naročito zbog izrazite konzervativnosti i veoma dugog održanja u upotrebi pojedinih tipova nakita kod Japoda.

96. T. Knez, Preistorijski depo iz Osretka, GZM NS XIII (1958), str. 255—260; T. Knez je veoma dobro uočio da velika lučna fibula iz ove ostave »pokazuje karakteristike početka perioda Halštāt C.«; ova fibula je, kao uostalom i primjerci iz Ivanjske i Drežnika, tipološki još mlađa od primjerka iz nekropole Gradac-Sokolac, tumulus III, koji se, kao što smo vidjeli, može staviti na početak naše faze IV a.

97. GZM NS XII (1957), str. 249—251, sl. 9—13.

98. Ostavu Krehin Gradac (Ljubić, Popis arheološkog odjela I, str. 98—100; T. XIV, 94, 95. — Much, Der Bronzeschatz von Krehin Gradac in der Hercegovina, Mitt. der K. K. Central-Kommission XIII, Wien 1887, S. 7—15. — Fiala, WMBH VI, 1899, S. 141) datiraju Z. i K. Vinski (Prolegomena, str. 72) u Ha B1, uz ogradu da još možda dolazi u obzir Ha B2 i da je za definitivno hronološko determinisanje potrebna detaljnija analiza. S obzirom na jednu »glasinačku« kolutastu fibulu (Much, Fig. 3a, b), igle (Much, Fig. 5), pa i neke ornamentalne detalje, čini mi se da vrijeme deponovanja ove ostave ne može biti ranije od početka VIII vijeka, iako je jasno da su u njenim objektima konzervirani elementi jednog ranijeg stilslog razvoja.

99. Atti del VI Congresso, p. 189; jednostavna lučna fibula iz Ilijaka IV, 1 (Glasinac II, T. VI, 5) zaista djeluje veoma arhaično, no ona može služiti samo kao indikator da grob u kojem je nađena treba datirati ranu u okviru velike grupe grobova s kojim se on svim svojim ostalim sadržajem veže, a to su grobovi s kraja VIII i iz VII vijeka na Glasincu.

100. Jednopenljuste tordirane lučne fibule javljaju se u Italiji već veoma rano, u XI vijeku, a najčešće su u toku X i IX vijeka (Karpe, Beiträge, S. 67, 68,

70, 80). Cinjenica da u Italiji nisu uopšte zastupljene dvopetljaste tordirane lučne fibule govori jasno da je njihovo porijeklo negdje na našem tlu, gdje su mogle nastati bilo pod uticajem ranih dvopetljastih »zmijolikih« fibula, bilo pod impulsom iz Panonije, gdje se raznoliko savijanje žice na luku fibule javlja takode vrlo rano (rane »pozamanterijske« fibule). Za prvo rješenje govorio bi, Glasincu teritorijalno veoma blizak, primjerak jedne tropetljaste »zmijolike« fibule iz Srijeteža, kod koje je luk takode tordiran. I u jednom i u drugom slučaju prvi primerci dvopetljaste lučne fibule, sa glatkim ili tordiranim lukom, mogli su se na sieverozapadnom Balkanu pojaviti već veoma rano u VIII vijeku, ako ne i krajem IX vijeka. U istoistočnom alpskom području zastupljeni su, po H. Müller-Karpe u (Beiträge. Textabb. 59. 5) prvi primerci dvopetljaste fibule sa glatkim lukom u fazi Ha B3 (VIII vijek) mada one tamo, vjerovatno, nisu autohton oblik. Možda najznačajniji podatak za apsolutnu hronologiju pruža nalaz dvopetljastih fibula sa tordiranim lukom i malom trougaonom nogom, zajedno sa nizom drugih »zapadnobalkanskih« oblika u sloju pouzdano datiranom od kraja IX do kraja VIII v. u svetilištu Artemide Ortije u Sparti (D. M. Rawkins, The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta, London 1929, p. 198, Pl. LXXXIII, g. h).

101. Up. Z. i K. Vinski, O uticajima istočnoalpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 275 i dalje, sl. 109, 111; T. VII, 77; T. IX, 96.

102. Glasinac II, T. IV, 5.

103. Up. V. Milojčić, Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, Arch. Anz. — Jahrbuch des DAI 63/64 (1948/49), S. 25; — P. Jacobstahl, Greek Pins, Oxford 1956, p. I, Fig. 2.

104. Naočaraste fibule su u toku IX vijeka poznate i svakako već znatno rasprostranene na Balkanu, pa su prvi primerci mogli dospjeti dosta rano na glasi-načko područje. S obzirom na prve pojave željeznog nakita već u grobovima glasi-načke III c faze (v. Glasinac I, str. 35) sasvim je očekivano da se u toku VIII vijeka počnu izgrađivati i prve željezne naočaraste fibule, za šta dalje na istu ima i znatno raniji paralela (Merhart, Actes de la III Session, Zürich 1950, p. 215).

105. Kolutaste fibule »glasinačkog« tipa nađene su u većem broju starijih svetilišta u Grčkoj, od kojih ističemo ono Artemide Ortije u Sparti (odje u ovakve fibule nađene u sloju sa kasnom geometrijskom keramikom VIII vijeka — R. M. Rawkins, o. c., p. 198, Pl. LXXXII, 1), te svetilište Atene Aleie u Tebei (u »ostavi« datiranoj u VIII—VII vijek — Ch. Duças, Le sanctuaire d'Alea Athéna a Tégée, Bull. de corr. hell. 1921, p. 338; Fig. 42, 370).

106. M. Much, o. c., Fig. 3 a, b. — u pogledu datiranja ostave Krehin Gradac up. i Müller-Karpe, Beiträge, S. 129, 216.

107. S obzirom na Merhartovu tezu o porijeklu italskih dvodielnih fibula sa pločastom nogom iz zapadnobalkanskih sa spiralnom nogom (Bonner Jahrbücher 147 (1942), S. 4 ff.) izgledalo bi datiranje groba iz Donieš Unca kod Drvara u rani VIII vijek suviše nisko (v. u tom pogledu i R. Bižić-Drechsler, Arheološki radovi i rasprave II, Zagreb 1962, str. 300 i dalje). Smatram da je za dataciju ovog groba od presudne važnosti pojasna kopča »glasinačkog« tipa, koja upućuje najprije na rani VIII vijek; pri tom treba reći da je sasvim moguće da se pomenuti tip fibule kod nas javlja i znatno ranije, kao što je pretpostavljao Merhart, ali da je on mogao ovdje, u jadranskom zaleđu, ostati u upotrebi u istom obliku i dalje, u vrijeme kada su se u Italiji uveliko razvile mlađe varijante (sa pločom koja zamjenjuje spiralni završetak noge).

108. Up. F. Starč, Polmesečne britve iz Jugoslavije, Arheološki vestnik VIII/3—4, Ljubljana 1957, str. 212.

109. Z. Marić, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knjiga IV, str. 180, T. II, XIII, 1, 2, 6, 7, 9.

110. Beiträge... S. 216 ff., S. 228.

111. Z. i K. Vinski, Arheološki radovi i rasprave II, str. 226 i dalje.

112. S. Gabrovec, Prazgodovinski Bled, Ljubljana 1960, str. 69 i dalje. — S. Gabrovec, Halštatske čelade jugovzhodnoalpskega kroga, Arheološki vestnik XIII/XIV, Ljubljana 1962/63, str. 302, 303.

VAZNIJE SKRACENICE:

MAGW = Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft Wien

GZM = Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu

WMBH = Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina, Wien

Glasinac I, II = A. Benac, B. Čović, Glasinac I (II), Katalog prehistoriske zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu, sv. 1 (2), Sarajevo 1956 (1957).

Atti del VI Congresso = Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protostoriche, I — Relazioni generali, Roma 1962.

Neue Befunde an der Nekropole »Gradac« in Sokolac und einige Fragen über die Chronologie von Glasinac.

NEUE BEFUNDE AN DER NEKROPOLE »GRADAC« IN SOKOLAC UND EINIGE FRAGEN ÜBER DIE CHRONOLOGIE VON GLASINAC

Die Fundstelle Gradac bei Sokolac (Hochebene von Glasinac), ist schon seit den ersten Berichten über die archäologische Tätigkeit auf dem Glasinac bekannt. Sie bildet eine kleine Anhöhe auf deren Gipfel sich eine Wallburg befindet. Auf dem nördlichen Hang des Hügels befindet sich die Grabhügelnekropole. Beim Bau der Pfarrkirche 1870—80, wurde die Wallburg und mehrere Tumuli abgetragen. Die ersten Ausgrabungen wurden 1886 von F. Brudl geführt, und dabei wurden wahrscheinlich die Tumuli II und III aus der Gruppe »bei Sokolac« untersucht, und bei M. Hörnnes veröffentlicht⁹. Tumulus III war der grösste, und enthielt 3 vorgeschichtliche Bestattungen, von denen eine der glasinacer Phase III b (Ha A — s. B. 1, 2)¹⁰⁻¹³, fünf Tumuli hat C. Truheľka 1888 ausgegraben²⁻⁷. Es scheint dass einige Tumuli auch von Startimirović, 1891, untersucht waren, jedoch bestehen darüber keine sicheren Angaben.

Die Tumuli waren mit Stein und Erde gebaut: der Tote war auf ein Steinpflaster gelegt, mit Erde zugeschüttet, und der Hügel mit einem Steinmantel überdeckt. Ausser dem Brudl — Hörnnes'schen Tumulus III waren alle anderen von kleineren Dimensionen und sehr niedrig (unter 0,6 m).

Das Gebiet der Nekropole gehört heute der Ortschaft Sokolac an, und so sind die Tumuli auf der urbanisierten Fläche nicht mehr ersichtlich, und nur beim Bau der neuen Häuser stösst man auf unberührte Gräber, offensichtlich von den Tumuli dessen Steinmantel bereits abgetragen war. So wurde auch 1962 ein Grab entdeckt, dem dieser Artikel gewidmet ist. Der Tote lag auf einer Steinschicht, mit dem Gesicht gegen Norden. Um den Kopf wurden mehrere Brillenanhänger (Taf. I, 2—4), auf der Brust ein Oesenhalsring (Taf. I, 1) und eine Fibel mit hohem, tordiertem Bügel (Taf. II, 4), auf den Händen ein ganzes und ein beschädigtes Armband (Taf. II, 1, 3) und eine Armmanchette (Taf. II, 2), gefunden. D.

Die Mehrzahl der Funde aus diesem Grab sind für die Glasinac — Phase III c (Ha B), speziell für jüngere Gräber dieser Phase, charakteristisch. Aelteres Element bildet dabei die Armmanchette, die in Glasinac gewöhnlich in den Gräbern der Phase III b (Ha A) vorkommt. Unser Gegenstand gehört der Variante mit eingerollten Enden, die in Nordbosnien und in Slavonien bereits in den Hortfunden der Stufe Ha A 1 bis Ha A 2⁵¹⁻⁵³ und in Dalmatien etwas später, hauptsächlich in den Funden die dem Ha B⁵² gehören, vorkommen. Die Bogenfibel wie neuere Untersuchungen gezeigt haben⁵⁹) haben sich im Gebiet des Westbalkans aus verschiedenen Varianten der Violinbogenfibel selbstständig entwickelt, und das bezieht sich auch auf unser Beispiel der Bogenfibel mit dem tordierten Bogen, dessen Vorgänger die Typen von Unešić und Dobova sind. Das Beispiel von Gradac (Taf. II, 4) stellt eine jüngere Variante dar, die sich an den Typ der Fibel mit dem dreieckigem Fuss verbindet, deren ältere Beispiele (z. B. Golinjevo, Bild 4) nach Ansicht des Autors der Zeit um Beginn der Stufe Ha B gehört.

Mit Rücksicht auf die Fibel und Armmanchette die in diesem Grab ältere Elemente darstellen, soll das ganze Komplex des Fundes um die Mitte der Glasinac-Phase III c (etwa Ende Ha B1, oder Beginn Ha B2) datiert werden.

Im Bezug auf die Diskussion über einigen Fragen der Zeitstellung der Funde von Glasinac, die in der letzten Zeit erschienen ist⁶⁹⁻⁷⁰, der Author ist folgender Meinung:

1. Die Meinung M. Garašanin's dass die Mehrzahl der Funde aus der Glasinac-Phase III c kann mit der späteren Stufe Ha B (Ha B2)⁷¹ paralelisiert werden kann, ist anzunehmen. Es sind dabei doch einige Gräber als ältere Erscheinung abzusondern: Planje, Tumulus I, Grab 1,⁷² Brezje, Tumulus V, Grab 1⁷⁴ und das Grab das hier veröffentlicht wird. Andererseits muss Truhelka's Tumulus III von der Nekropole Gradac bei Sokolac als eine Einheit betrachtet werden, die mit ihren ausgesprochen jüngeren Merkmalen (Gürtelschnalle, massive Arm-bänder mit gekreuzten Enden, Fussringe, Fibel mit degerierter Bügelformung)⁷⁵ sich ausserhalb des chronologischen und formenkundlichen Rahmen der Phase III c befindet, und schon der Phase Glasinac IV a angehört.

2. Im Bezug auf die Glasinac Phase IV a wird besonders betont:

a) Funde die dieser Phase zugeschrieben wurden gehören zweifellos derselben zweifellos derselben Etnwicklungsperiode zu der auch die Serie der Gräber des Iljak-Typs gehört. Das ist die frühe Eisenzeit, charakteristisch durch Einführung der eisernen Waffen, der Absonderung der Kriegerschicht, und durch erstarkte Macht des Geschlechtsadels.⁷⁸ Das alles hat sich innerhalb von zwei Jahrhunderten entwickelt, während der Zeit in der sich in der Erzeugung des Schmuckes auch bestimmte Entwicklung abgespielt hat. Auf Grund der Erkenntnis dieser Entwicklung kann in dieser Periode eine frühe Phase abgesondert werden, die direkt auf die Spätbronzezeit Glasinac's (III c) folgt, und direkt dem Horizont der älteren Fürstengräber (Glasinac IV b) vorangeht. Darum kommen auch in diesem Zeitabschnitt in den Gräbern auch solche Formen zum Vorschein, die in der vorherigen Perioden geherrscht haben, sowie auch diejenigen die erst später kommen werden. (Phase IV b).

b) Es gibt keinen Grund die Benennung »Glasinac IV a« zu ändern, dabei aber müssen einige Korrekturen im Bezug auf Gräber die dieser Phase zugeschrieben wurden, durchgeführt werden (Glasinac II, S. 90). Grab 1 aus dem Tumulus XXXIV in Taline⁷⁹, wird der Phase Glasinac III c gehören, und Grab 1 aus dem Tumulus III in Kusače⁸⁰, soll zeitlich später angesetzt werden (wahrscheinlich Phase Glasinac IV b).

c) Die ältesten Gräber dieser Phase sind: der Truhelka's Tumulus III von Gradac bei Sokolac, Taline, Tumulus X⁸², Taline, Tumulus XX., Grab 1⁸⁵. Dann folgen: Gosinja XXVI, 2⁸⁶, Rusanovići XXXVIII, 4⁸⁷, Iljak XX, 1⁸⁸; und — vielleicht — Šarenčeve vrtače III⁸⁹. Dieser Phase kann auch ein Brandgrab (Taline IV) angehören, in dem zwei eiserne Brillendfibel gefunden wurden, womit bewiesen werden soll dass solche Fibel in Glasinac bereits in der Phase IV a vorkommen, und das Grab Nr. IV von der Nekropole Laze bei Sokolac⁹⁰.

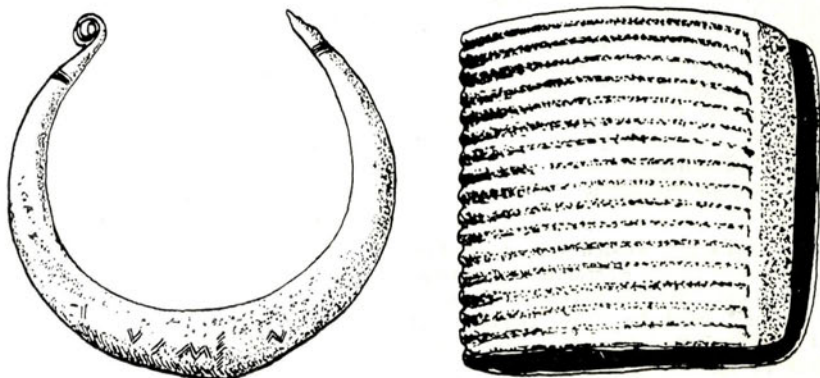
d) Für diese Phase ist die zweischleifige tordierte (Taf. III, 6, 20)¹⁰⁰ oder die Tordierung nachgeahmte Bogenfibel (Taf. III, 18). Charakteristische bei älteren Beispielen kommt auffallend der erstreckte fünfeckige Fuss vor (Taf. III, 6)¹⁰¹. Bei älteren Gräbern der Phase sind noch die Anhänger (Taf. III, 1), Arm-bänder (Taf. III, 2), Phalern (Taf. III, 15) und Fussringe (Taf. III, 24) kennzeichnend. Es erscheinen auch zum ersten Mal Arm-bänder (Taf. III, 25, 26) Gürtelschnallen (Taf. III, 4), eiserne Brillendfibel (Taf. III, 22)¹⁰⁴, Plattenfibel (Taf. III, 21)¹⁰⁵ und eiserne Lanzen mit langen und engen Blättern (Taf. III, 34), die alle später viel stärker wertren werden.

e) Mit der Phase Glasinac VI a sind gleichzeitig viele Funde in Bosnien und Herzegovina. Das sind:

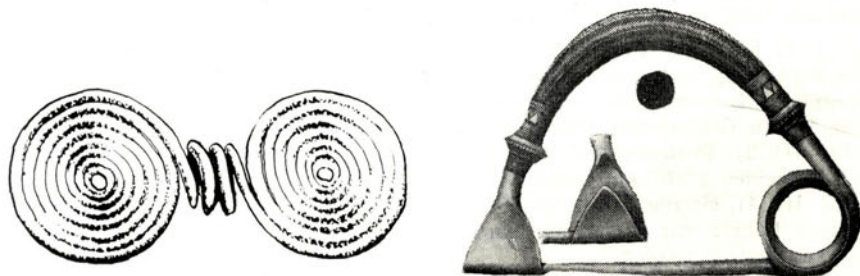
1. Grabfund aus Gornja Tuzla (Nordostbosnien)⁹¹

2. Grabfund aus Donji Unac bei Drvar (Westbosnien)⁹²
3. Kleine Nekropolen im Oberlauf der Bosna (Strijež, Čatići)^{93, 94} die mit den älteren Gräbern dieser Phase gleichzusetzen sind.
4. Wahrscheinlich die ältere Gruppe der Gräber in Jezerine (Nordwestbosnien), und zwar der östliche Rand der Nekropole (Gräber 5, 6, 8, 29, 30, 31)⁹⁵,
5. Gruppe der jüngsten Hortfunde in Bosnien, so Osredak⁹⁶ und Pašalići⁹⁷, und vielleicht Krehin Gradac in der Herzegovina⁹⁸, und
6. Das Urnenfeld in Radosavska (Piskavica) bei Banja Luka¹⁰⁹.

Auf diese Weise ist es uns möglich, vom Glasinac ausgehend, eine Kette zeitlich naher, und formenkundlich verwandten Funde auszusondern, die dem Uebergang von der Bronze zur Eisenzeit angehören. Diese Uebergangsphase beginnt um die Wende vom IX zum VIII Jahrh. und endt mit dem Ausgang des VIII Jahrhunderts. Das entspricht dem mitteleuropäischen Ha B3, (nach Müller-Karpe)¹¹⁰. Die charakteristischen Typen dieser Phase sind auf der Tafel III abgebildet.

Sl. 1 i 2 — Gradac na Sokocu (po Hörnesu)

Sl. 3 — Mladi tumulus XXIX, grob 1; Sl. 4 — Golinjevo kod Livna

TABLA I

II. ŽRAT

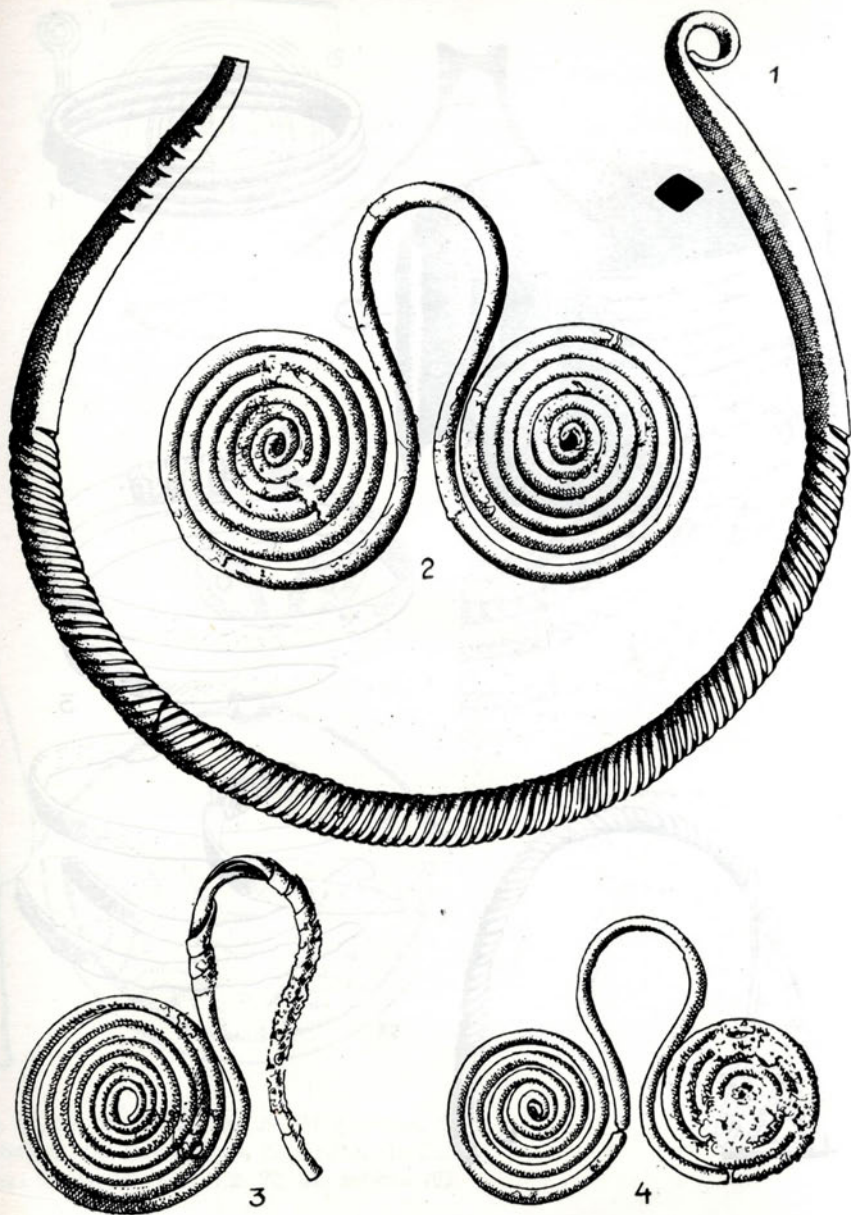

TABLA II

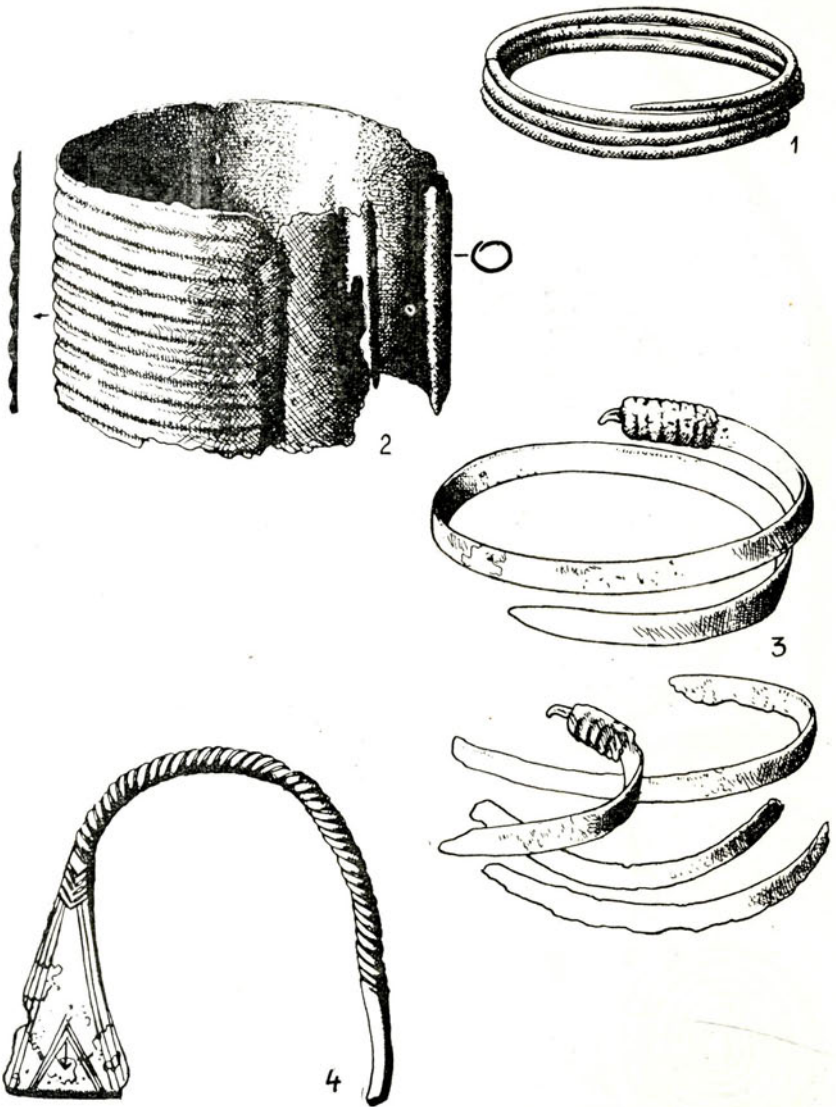
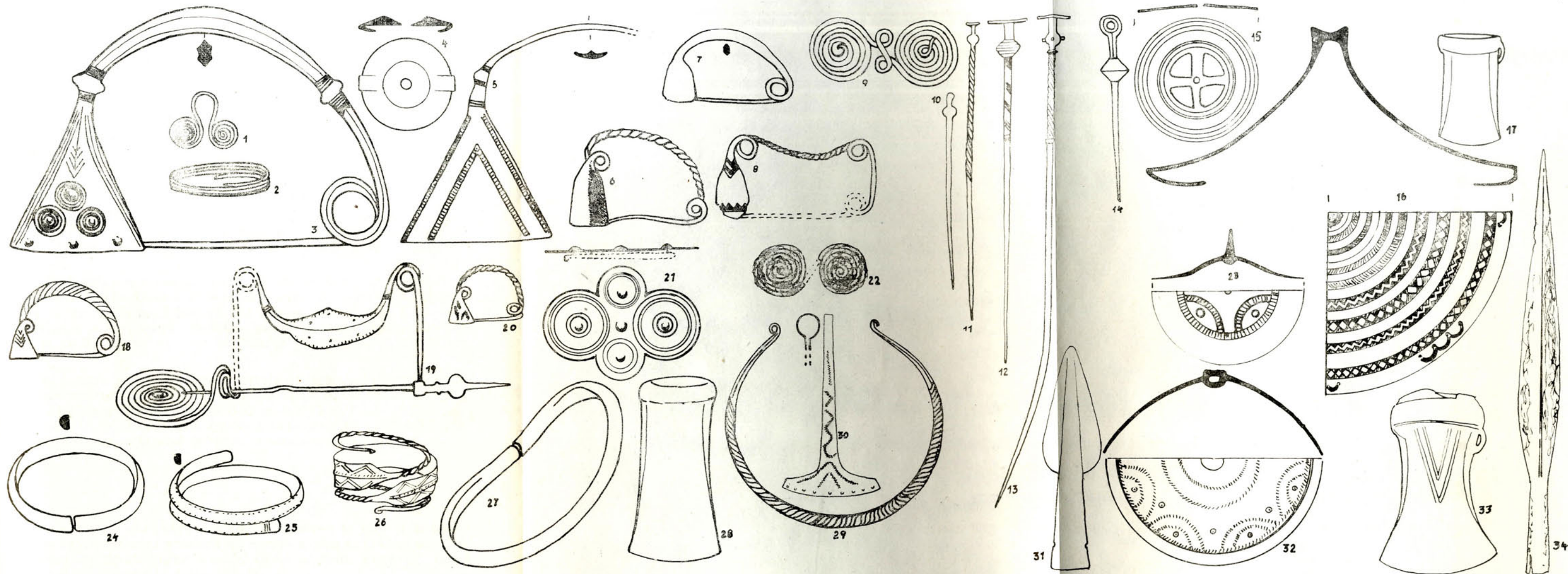

TABLA III

TIPOVI FAZE »GLASINAC IV a« I DRUGI NALAZI VIII STOLJECA U BOSNI
I HERCEGOVINI

TYPEN DER STUFE »GLASINAC IV a« UND ANDERE FUNDE DES 8.
JAHRHUNDERTS IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA

Glasinac: 1, 2, 3, 4, 6, 10, 15, 18, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 29, 34 Osredak: 5,
11, 12, 17. Catići: 7. Strijež: 8. Donji Unac: 9, 19. Jezerine: 13, 27. Krehin Gradac:
14, 16, 23, 33. Pašalići: 28, 30, 32. Gornja Tuzla: 32. Sve: 1/2, 22, 34; željezo (22,
34: Eisen).